

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De registers van de grafelijkheid van Holland in de Henegouwse periode (1299-1345): een eerste onderzoek naar aanleiding van de uitgave ervan

Burgers, J.W.J.

Publication date
2007

Published in

Uit diverse bronnen gelicht: opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Burgers, J. W. J. (2007). De registers van de grafelijkheid van Holland in de Henegouwse periode (1299-1345): een eerste onderzoek naar aanleiding van de uitgave ervan. In E. Dijkhof, & M. van Gent (Eds.), *Uit diverse bronnen gelicht: opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (pp. 23-49). (ING-congresreeks). Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.
http://www.inghist.nl/Onderzoek/tijding/bijdragen/BSmit_Burgers/Burgers.pdf

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

**De registers van de grafelijkheid van Holland in de
Henegouwse periode (1299-1345). Een eerste onderzoek
naar aanleiding van de uitgave ervan**

Door

J.W.J. Burgers

**Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
Den Haag**

**Uit: Eef Dijkhof, Michel van Gent (red.) *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen
aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag*
(Den Haag, 2007), 23-50**

Dit Artikel is verschenen in *TijdING* (<http://www.inghist.nl/Onderzoek/tijding>), een breed samengesteld online tijdschrift over de Nederlandse geschiedenis.

TijdING bevat artikelen over historiografie, methodiek en allerlei thema's uit de Nederlandse geschiedenis. Veelal gaat het om voordrachten die bij een bepaalde gelegenheid zijn gehouden (nu in geschreven vorm gepubliceerd) en artikelen die elders al eens zijn verschenen. Maar ook bevat *TijdING* bijdragen die voor de eerste maal worden gepubliceerd. Meestal zullen de artikelen in meer of mindere mate verband houden met een of meer van de uitgaven of projecten van het instituut of met het werk van het instituut in het algemeen.

De registers van de grafelijkheid van Holland in de Henegouwse periode (1299-1345). Een eerste onderzoek naar aanleiding van de uitgave ervan

J.W.J. Burgers

Inleiding

In september 2006 is aan het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis een project gestart met als doel de digitale ontsluiting van de registers die in de Hollandse grafelijke kanselarij zijn vervaardigd onder de graven van het Henegouwse huis, regerend in de periode 1299-1345. In de registers zijn voornamelijk oorkonden opgetekend die de graaf heeft uitgevaardigd, maar erin zijn ook andere teksten opgenomen die voor het grafelijk bestuur van belang waren, zoals oorkonden bestemd voor de landsheer en lijsten van lenen van diverse vazallen. Deze codices vormen daarmee een rijke bron voor de geschiedenis van het graafschap Holland in deze periode. Het project zal resulteren in een op internet te raadplegen en op verschillende manieren te doorzoeken editie van alle bewaardgebleven registers, in de vorm van een transcriptie van alle daarin gevonden teksten. Bovendien zullen, indien mogelijk, de registers integraal worden afgebeeld.

Begin en eerste ontwikkeling van de registratie en de daarmee gepaard gaande reorganisatie van de kanselarij zijn reeds uitvoerig beschreven door Van Riemsdijk, op wiens conclusies belangrijke aanvullingen en correcties werden aangebracht door Kruisheer.¹ Zij vonden dat in 1316 de systematische registratie van de grafelijke oorkonden voortvarend ter hand werd genomen in de kanselarij van graaf Willem III (1304-1337). Daarbij koos men voor een geografische opzet: voor de diverse delen van het graafschap werden afzonderlijke registers ingericht, evenals voor de verschillende buitenlandse vorstendommen waarmee de grafelijkheid in contact stond. Bewaard gebleven zijn registers voor Noordholland, Kennemerland, Zuidholland, Zeeland, Amstelland-Waterland, Friesland en Woerden, alsmede voor Utrecht, Brabant, Gelre, Duitsland-Engeland en Henegouwen.² De diverse registers werden uiteindelijk in tweevoud opgemaakt: een kleine codex met daarin de primaire, van dag tot dag bijgehouden registratie, en een nette kopie daarvan in een groot formaat boek – zo dadelijk zullen we deze dubbele reeks nader beschrijven en aspecten ervan nuanceren. Tijdens de regering van graaf Willem IV (1337-1345) werd deze opzet enigszins gewijzigd: registratie geschiedde nu niet meer in afzonderlijke regionale registers, maar in één codex, welke overigens in zichzelf nog steeds regionaal geordend was.³ De aldus ontstane boekwerken zijn merendeels bewaard gebleven, slechts in vier gevallen (Woerden, Gelre, Duitsland-Engeland en het register 1337-1345) is de primaire registratie verloren gegaan en is alleen het duplicaat overgeleverd. In totaal

bevatten deze registers bijna 1000 folio's, waarin zo'n 3400 verschillende oorkonden en andere teksten zijn opgetekend.

Een moderne editie van de grafelijke registers is dringend gewenst. In de historiografie van het graafschap Holland in de middeleeuwen is de 'Henegouwse' periode tot op heden opvallend onderbelicht gebleven,⁴ hetgeen temeer bevreemdt daar het zich laat aanzien dat gedurende dit tijdvak de ontwikkeling van Holland belangrijke impulsen kreeg. Het samengaan in een personele unie van Holland, Zeeland en West-Friesland met Henegouwen vormde een voorafschaduwing van de latere politieke integratie van de Nederlanden onder de Bourgondiërs, en een eerste moment waarop noodgedwongen werd geëxperimenteerd met landsbestuur bij structurele afwezigheid van de vorst. Waarschijnlijk als gevolg daarvan was in toenemende mate een belangrijke rol weggelegd voor de grafelijke Raad en de verschillende ambtenaren. Ook op economisch terrein moet dit een voor Holland cruciale periode zijn geweest, waarin met name scheepvaart, visserij en stedelijke nijverheid tot ontwikkeling kwamen.⁵

Dat over deze periode nog maar zo weinig onderzoek is verricht, is ongetwijfeld grotendeels te wijten aan de ongunstige bronnensituatie. Anders dan voor bijvoorbeeld de dertiende eeuw, die wordt afgedekt door het recent voltooide *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*,⁶ zijn voor de eerste helft van de veertiende eeuw de oorkonden – in deze periode nog steeds onze voornaamste bronnen – maar mondjesmaat ontsloten. De onderzoeker moet het in principe nog steeds stellen met het tweede deel van het *Groot Charterboek* van Van Mieris, uitgegeven in 1754 en natuurlijk al lang niet meer voldoende aan de moderne vereisten.⁷ Bovendien is het verre van volledig, zoals blijkt uit de aanvullingen gepubliceerd door Muller in de *Regesta Hanonensia*, welk werk evenwel slechts regesten geeft, vaak in uiterst gebrekkige vorm.⁸ Uit tellingen in de reeds bewerkte registerdelen blijkt dat slechts een minderheid van de daarin opgenomen teksten, tussen 5 en 28 procent, al in Van Mieris is gepubliceerd.⁹ De resterende oorkonden zijn bovendien lang niet alle vermeld in Muller.¹⁰ De nieuwe uitgave van de grafelijke registers zal dan ook in een behoefte voorzien.

Nu de eerste editiewerkzaamheden zijn afgerond, is het mogelijk de opzet en de praktijk van de registratie ter kanselarij te bestuderen. Eerst zal aan de hand van een uitwendig onderzoek van de registers hun ontstaan worden gereconstrueerd. Na deze technische exercitie kan vervolgens worden gekeken naar hun inhoud, inclusief de in de marge bijgeschreven dienst aantekeningen, die licht werpen op de organisatie van zowel de kanselarij als van het landsbestuur. Bij dit alles gaat het om de twee registers Kennemerland (AGH 255 en 256) alsmede het in enkelvoud overgeleverde register Woerden (AGH 398), die in het kader van het genoemde editieproject reeds zijn bewerkt. Daarnaast kon gebruik worden gemaakt van de lopende werkzaamheden aan de registers Noordholland (AGH 242-243).

Uitwendig onderzoek van de registers

Ten einde ontstaan en opzet van de registerreeks te kunnen reconstrueren, is het nodig dat we beginnen met een analyse van de uitwendige aspecten – katernopbouw en verdeling van de schrijfhanden – van de overgeleverde delen. Een dergelijk codicologisch onderzoek is uitgevoerd van de registers Kennemerland en Woerden; de resultaten zijn in tabelvorm neergelegd in de Bijlage. Bij dit onderzoek werd dankbaar gebruik gemaakt van de studies van Van Riemsdijk en Kruisheer, met name van hun identificering en datering van de schrijfhanden.¹¹ In het volgende staan de Kennemer registers centraal, vanwege het feit dat de twee exemplaren elkaar aanvullen en aldus extra informatie bieden. Van deze bekijken we eerst het primaire register, het kleine AGH 256, daarna het grote duplicaat-register, AGH 255.

Het register AGH 256 bestaat uit vijf katernen, voor deze gelegenheid genummerd I-V, die alle afzonderlijke eenheden lijken te vormen die pas secundair zijn samengevoegd. Zulks blijkt uit de leeg gelaten ruimten aan het einde van de katernen I, II en III (en ook V), de verschillen in schrift tussen de katernen I en II, en uit een opschrift 'Kennemerland' boven aan het eerste blad van de katernen III, IV en V. Dat het overigens al snel wel de bedoeling was de katernen III-V samen te voegen blijkt uit de custoden op de katerngrenzen: op f. 21r (terugverwijzend naar de laatste optekening op f. 20v, door dezelfde hand als van die optekening) en f. 28v (door dezelfde hand als die op f. 29r het opschrift 'Kenemairland' schreef). De teksten op f. 20v, het 'achterblad' van katern III – te weten nrs. 113-115a, zijnde een optekening betreffende leengoederen, twee oorkonden en een notitie over het archiefbeheer – zijn wel een secundaire toevoeging; ze zijn van het voorafgaande in dit katern gescheiden door twee lege bladzijden, en ook opmaak en schrift lijken te wijzen op het gebruik van f. 20v als een soort notitieblaadje: zie het zeer kleine schrift van met name nrs. 114 en 115a, de notitie 115a in de ondermarge, alsmede het op dit blad voorkomende geradeerde begin van een andere tekst.

De katernen I en II, waarin teksten staan opgetekend uit de periode januari 1317-januari 1324, zijn aan de hand van de daarin werkzame scribenten te dateren in 1326 respectievelijk tussen maart 1336 en ca. maart 1340. Deze twee duidelijk aparte eenheden moeten derhalve kopieën zijn van nu verloren registraties; we komen daarop terug.

In katernen III-V staan gelijktijdige registraties van oorkonden, die hier steeds tegelijk met of kort na de uitvaardiging zijn opgetekend. Zulks kan veilig worden geconcludeerd uit de steeds wisselende schrijfhanden en de overwegend chronologische volgorde van de oorkonden. Katern III (zonder f. 20v) is bijgehouden van maart 1324 tot september 1327, waarna achter de laatste tekst later nog een oorkonde van december 1328 is genoteerd (nr. 112), welke inhoudelijk samenhangt met de voorafgaande oorkonde.¹² De optekeningen op f. 20v zullen dateren van circa eind 1327-eind 1328. De katernen IV en V zijn bijgehouden van respectievelijk mei 1328 tot oktober 1333 en van oktober 1333 tot september 1336. Tussen deze in chronologische volgorde ingeschreven oorkonden staan in katern IV ook enkele tussengevoegde oude stukken, of groepen van stukken,

zoals het dossier betreffende de adellijke geslachten van Haarlem-van Bergen-van Diepenheim.¹³

Het grote register AGH 255 is anders opgebouwd. Van de vier katernen 1-IV vormen op inhoudelijke gronden de nummers I-II en III-IV afzonderlijke eenheden, zoals ook blijkt uit de ononderbroken kopiïstenactiviteit bij de katernovergangen tussen I en II enerzijds en III en IV anderzijds, en ook uit de custoden aan het einde van katernen I (f. 8v) en III (f. 23v), geschreven door de schrijfhanden van de laatste tekst op de betreffende bladen.

Het eerste deel van het register, gevormd door de katernen I-II, is evenals dat bij AGH 256 het geval was, een kopie van eerdere registreringen. Het valt uiteen in drie duidelijk te onderscheiden delen: f. 1r-7r met nrs. 1-41 (inclusief de enigszins losstaande Kennemer keur, zie hierna), f. 7v-10r met nrs. 42-61, en f. 10r-10v met nrs. 62-67. Van deze drie parten onderscheidt het tweede zich op verschillende manieren van het eerste: het is van een andere hand, die de teksten zo te zien in korte tijd afschreef, het opent met een 'beginpagina' (gekenmerkt door het leeg gelaten bovenste gedeelte van het eerste blad f. 7v en een initiaal aan het begin van de eerste oorkonde), de liniëring verschilt, en dienstaantekeningen – die in het eerste deel wel aanwezig zijn – ontbreken geheel. Vanaf f. 10r zijn de laatste teksten, vanaf nr. 62, ingeschreven door een derde (en enkele jaren later werkzame) hand, welke afschriften evenwel direct volgen op het voorafgaande, zonder op een nieuwe pagina te beginnen. Aannemelijk is dat deze indeling in drie afzonderlijke parten een afspiegeling is van de vorm van de oorspronkelijke registratie, waarvan katernen I-II een afschrift zijn. Die oorspronkelijke, nu verloren registratie zal derhalve hebben bestaan uit drie afzonderlijke registers, die we met A, B en C zullen aanduiden. Deze hypothese wordt bevestigd door het feit dat in de andere kopie van A-C, in AGH 256, naar we zagen dezelfde duidelijke breuk optreedt tussen het eerste en het tweede part van het eerste deel, dus tussen het afschrift van A en dat van B en C. Deze onderverdeling in de eerste gedeelten van zowel AGH 256 als 255 is veelzeggend, omdat we zo dadelijk zullen zien dat deze delen van beide registers onafhankelijk van elkaar tot stand zijn gekomen.

Die drie verloren registers A, B en C zijn gemakkelijk te reconstrueren aan de hand van hun inhoud. Het eerste register A heeft de periode 1317 januari 11-1321 oktober 21 bestreken; hierin was tevens een aantal oudere oorkonden opgenomen. Het tweede register B bevatte oorkonden uit de periode 1321 oktober 21-1323 september 4. En dan was er nog het verloren registertje C, waarin zes oorkonden en een notitie waren gekopieerd uit de periode 1323 december 31-1324 januari 13.

In het afschrift van register A staat één tekst, de Kennemer landkeur van 1292 (f. 6v-7r, nr. 41), enigszins afgezonderd: hoewel van dezelfde scribent, is er ten opzichte van het voorafgaande sprake van een duidelijke schriftbreuk en verschil in inktkleur, en op f. 6r is een groot deel van de bladzijde leeg gelaten, waarna de tekst begint op f. 6v boven aan het blad. Een en ander zou erop kunnen wijzen dat de keur oorspronkelijk niet in A was opgenomen, maar op een afzonderlijk blad was geregistreerd. Echter, in de andere kopie in AGH 256 staat de keur op dezelfde plaats,

maar volgt hier zonder merkbare overgang op het voorgaande, zodat we moeten aannemen dat deze tekst inderdaad het sluitstuk van het verloren register A heeft gevormd.

Het tweede gedeelte van het register AGH 255, de katernen III en IV, met f. 13-27 waarop de nrs. 68-208 (oorkonden uit de periode 1324 maart 30-1336 september 14), staat duidelijk los van het zojuist behandelde eerste deel: het begint op een katerngrens, opent met een onbeschreven en ongelinieerd blad (f. 13), terwijl op het eerste beschreven blad f. 14 in de bovenmarge het opschrift 'Kenemairland' en de kanselarijaantekening 'Hec in copius [sic] concordare' geschreven staan. Dit tweede deel is door twee opeenvolgende scribenten vervaardigd. In eerste instantie schreef de eerste, hand 3Q, op f. 14r-24v de nrs. 68-137. Vooruitlopend op het volgende kunnen we nu al vaststellen dat hij hier een kopie vervaardigde van de katernen III-IV van het primaire register AGH 256, waarvan op dat moment het laatste blad (met de huidige nrs. 168-177) blijkbaar nog niet beschreven was, aangezien 3Q die teksten niet kopieerde. Zijn activiteit is derhalve te dateren tussen 24 juli 1331 (de datum van de laatste afgeschreven oorkonde) en 6 augustus 1332 (de datum van nr. 168 in 256). Later, tussen september 1336 en ca. maart 1340, zette hand 3D het kopieerwerk voort, waarbij hij nog enkele oorkonden kwijt kon op de laatste bladzijde f. 24v van katern III alvorens aan katern IV te beginnen.

De verhouding tussen de beide registers Kennemerland

Aldus is vastgesteld dat van de twee registers Kennemerland het grote AGH 255 in zijn geheel bestaat uit afschriften van de oorspronkelijke primaire registratie. In het eerste deel van het kleine AGH 256 staan eveneens afschriften, maar het tweede deel bevat de primaire registratie vanaf maart 1324. De vraag is nu of AGH 255 in zijn geheel een duplicaat is van 256. Die vraag kan worden beantwoord met behulp van de al behandelde datering van de beide registers aan de hand van de daarin werkzame scribenten.

Voor het oudste deel van de registrering, dat gekopieerd is naar de verloren registers A en B, is duidelijk dat AGH 255 het vroegste afschrift vormt: dit is geschreven in 1324, AGH 256 daarentegen pas in 1326. In theorie zou 256 hier dus naar dit 255 kunnen zijn afgeschreven, maar de aard van de in beide codices gevonden tekstuele varianten wijst erop dat zulks niet het geval is. Zo staat in AGH 255 nr. 22 de naam 'Brechtgheerswaert', waarbij de kopiist de B direct heeft gecorrigeerd uit een in eerste instantie geschreven 'V', blijkbaar de lezing in A; op de overeenkomstige plaats in 256 lezen we 'Vrechtgheerswaert'. In 255 nr. 29 staat onmiskenbaar de plaatsnaam 'Cleue' (Kleef), maar 256 heeft hier de vreemde vorm 'Cleite'; de naam was in A blijkbaar onduidelijk geschreven, waarbij de kopiist van 255 deze interpreteerde naar een hem bekende vorm, en de scribent van 256 de letters die hij in zijn legger meende te zien gedachteloos naschreef; in ieder geval had hij hier niet 255 voor ogen. Een soortgelijk geval zien we in 256 nr. 39, waar in de zinsnede 'eens heersaems mans behoef' onmiskenbaar de (weinig gangbare) vorm 'heersaems' is geschreven, hoewel in de letters 'em' wat is geknoeid; in A stond hier

blijkbaar een niet geheel duidelijk geschreven woord, getuige ook het in 256 hier geschreven niet-bestaande woord 'heersairis', met een mogelijke correctie in de letters 'ai'. De registers 255 en 256 werden blijkbaar onafhankelijk van elkaar gekopieerd van het verloren register A.

Ook de naar B vervaardigde afschriften in AGH 255 en 256 kwamen onafhankelijk van elkaar tot stand. Dit blijkt in 255 nr. 44, welke tekst in B blijkbaar enigszins verminkt was geraakt doordat een zinsdeel per abuis te vroeg was geschreven, en even verderop dus werd herhaald. In 255 is die ten onrechte ingeschoven passage (grotendeels) doorgestreept, aan de gevlekte inkt te oordelen direct na het schrijven ervan, terwijl de kopiist van AGH 256 blijkbaar al schrijvende de vergissing heeft bemerkt en de redundantie gedeeltelijk heeft ingekort, waarbij hij toch nog enkele overtollige woorden heeft laten staan. In ieder geval zal ook hier 256 niet zijn afgeschreven van 255.

Anders ligt de zaak bij de kopie van het verloren register C. In dit gedeelte vinden we geen tekstverschillen die uitsluitsel geven over de relatie tussen de afschriften 255 en 256. Om te beginnen is duidelijk dat C niet meer was dan een blad of dubbelblad met daarop de zes oorkonden en een registratie die in 255 nu nrs. 62-67 vormen (nrs. 60-65 in 256), alle gedateerd tussen 31 december 1323 en 13 januari 1324. In zowel AGH 255 als 256 zijn deze teksten ingeschreven door hand 3D, die actief was in de periode maart 1336-ca. maart 1340. Het verschil tussen beide afschriften van C is dat deze in 256 zowel qua plaatsing op het blad als qua schrijfstijl en inktkleur zonder enige cesuur aansluiten bij het voorafgaande, de eveneens door 3D opgetekende kopieën uit register B, terwijl ze in 255 een duidelijke breuk vertonen met de kopie van B, die aldaar door hand 3B² al veel eerder (ergens in 1325-1331) waren ingeschreven. Die naadloze overgang in AGH 256 maakt het waarschijnlijk dat 3D eerst hier de registers B en C achter elkaar heeft afgeschreven, waarna hij op een later tijdstip de nog ontbrekende kopie van C ook nog in 255 aanvulde. Deze veronderstelling wordt versterkt door de aantekening 'Concordatus (est)' die hij aan het eind van beide afschriften van C plaatste, en die in 255 geschreven lijkt met dezelfde inkt als in de voorafgaande teksten, maar in 256 gezien het verschil in inktkleur een latere toevoeging lijkt, waarschijnlijk nadat hij het afschrift in 255 had voltooid: de inkt gebruikt in de notitie in 256 lijkt wel dezelfde als die in 255.¹⁴ Uit een en ander kunnen we voorts concluderen dat hij het afschrift in 255 waarschijnlijk vervaardigde met de eerste kopie 256 als legger.

De naadloze overgang in 256 tussen de delen B en C zou de indruk kunnen wekken dat deze verloren registers in feite een geheel hebben gevormd, en niet twee afzonderlijke eenheden zijn geweest. Er zijn evenwel sterke argumenten om de constructie met de twee aparte registers B en C te handhaven. Ten eerste is daar het feit dat in 255 de kopiist 3B² ophield met afschrijven bij nr. 61, het einde van B; daar zal dan ook wel zijn legger zijn geëindigd. Voorts valt op dat de uit C overgenomen teksten een opvallend formeel kenmerk gemeen hebben dat ontbreekt bij de stukken uit B: drie van de teksten uit C zijn voorzien van additionele aantekeningen betreffende de financiële en/of ambtelijke afhandeling van de beoordeelde zaak (in 256 nrs. 60, 62 en 64), terwijl nr. 65a niet meer is dan een aantekening bij nr. 65 dat een oorkonde van gelijke strekking ten behoeve

van een andere persoon was uitgevaardigd.¹⁵ Deze aantekeningen moeten natuurlijk al in C hebben gestaan.

Voor het tweede gedeelte van de registers, met afschriften van de oorkonden van maart 1324 tot september 1336, ligt de zaak anders. Uit schrift en lay-out van AGH 256, waarin de schrijfhanden elkaar steeds afwisselen en er ook geen sprake is van een uniforme schrijfstijl, hebben we geconcludeerd dat hierin de stukken gelijktijdig met of kort na hun uitvaardiging werden gekopieerd, dat we hier met andere woorden de registratie voor ons zien zoals die min of meer van dag tot dag werd bijgehouden. Voorts blijkt uit de datering van de handen van AGH 255 dat dit register jonger is dan 256. Het ligt vervolgens voor de hand, en ook Van Riemsdijk en Kruisheer gingen daarvan uit, dat voor dit gedeelte het primaire register 256 heeft gediend als legger van 255. De tekstuele varianten tussen beide registers geven ook wel enkele indicaties die deze onderlinge verhouding meer aannemelijk maken. In het begin van oorkonde nr. 134 in AGH 256 (f. 24r) lijkt een deel van een zin weggefallen; 255 (nr. 140, f. 21v) geeft dezelfde gemutileerde tekst. In 256 nr. 140 (f. 24v-25r) staat het ongebruikelijke woord 'voechsediede', voor 'voochdie, voghedie' (voogdij). Waarschijnlijk betreft het zelfs een halve verschrijving, die ongecorrigeerd is gelaten; het *Middelnederlandsch woordenboek* kent deze variant althans niet. Op dezelfde plaats in 255 (nr. 146, f. 22r) zien we ongeveer dezelfde vorm, te weten 'voechsedide', met daarin wat geknoei; blijkbaar raakte de kopiist in de war bij dit onbekende woord. Dit soort varianten zijn geen doorslaggevend bewijs dat AGH 255 een kopie is van 256, maar weerspreken die veronderstelling ook niet. Een alternatieve verklaring – dat 255 is afgeschreven van nog weer een ander, nu verloren register dat naar de primaire registratie in 256 zou zijn vervaardigd – is weinig voor de hand liggend, en er is ook in het geheel geen aanleiding te veronderstellen dat een dergelijke kopie ooit zou hebben bestaan.

Het ontstaan van de registers

Alles overziende kunnen we nu komen tot een reconstructie van de manier waarop in de Hollandse grafelijke kanselarij de registratie van de op Kennemerland betrekking hebbende teksten is uitgevoerd in de periode 1317-1336. Op basis daarvan kunnen voor de Woerdense registratie vergelijkbare conclusies worden getrokken.

Gezien de manier waarop vanaf maart 1324 de registratie werd bijgehouden in wat nu AGH 256 is, en gelet op de aantallen oorkonden die in de verloren registers A-C hebben gestaan, kunnen we veilig stellen dat de primaire registratie steeds werd uitgevoerd op losse katernen, soms blijkbaar bestaand uit niet meer dan een (dubbel)blad. Een eerste katern, het verloren register A, werd vervaardigd tussen januari 1317 en oktober 1321. Hierin stonden 41 teksten, waaronder enkele retroacta. Het volgende katern, het eveneens verloren B, bevatte 21 oorkonden uit de aansluitende periode oktober 1321-september 1323. In een derde verloren register C stonden vervolgens slechts zes oorkonden, daterend van de korte periode 31 december 1323-13 januari 1324.

Het volgende primaire register Kennemerland wordt gevormd door katern III van het huidige AGH 256, waarin van maart 1324 tot september 1327 46 oorkonden en andere teksten werden ingeschreven; op een leeg gelaten plaats en achteraan werd tot december 1328 nog een viertal oorkonden bijgeschreven. Aan het einde van dit katern bevonden zich nog enkele lege bladzijden, en het laatste blad (nu f. 20v) werd tussen eind 1327 en eind 1328 gebruikt voor nog eens vier losse optekeningen. Inmiddels was in mei 1328 een nieuw register Kennemerland in gebruik genomen, katern IV van 256, dat zou worden bijgehouden tot september 1333. Hierin staan 62 teksten, waaronder weer een cluster retroacta, van welke er één enkele jaren later in de ondermarge is bijgeschreven. Als laatste werd het katern V van 256 in gebruik genomen, waarin van oktober 1333 tot september 1336 nog eens 25 oorkonden werden geregistreerd. De eerste tekst van IV sluit chronologisch dus onmiddellijk aan op de laatste tekst van III, maar het opschrift 'Kenemairland' boven aan het eerste blad van IV maakt duidelijk dat ook dit laatste katern een tijd lang als afzonderlijke eenheid in gebruik is geweest. Op deze wijze werd gedurende bijna twintig jaar de registratie van grafelijke oorkonden en andere stukken betreffende Kennemerland bijgehouden in successievelijk zes losse katernen.

Het perkament van deze katernen is overigens van matige tot slechte kwaliteit: er zijn veel gaten, genaaide scheuren, afgesneden hoeken, en we zien aanzienlijke verschillen in formaat van de bladen, ook binnen de afzonderlijke katernen. Dit alles geeft de indruk dat zij vrij lukraak zijn samengesteld uit restanten en afgekeurde bladen. Soms is blijkbaar sprake van hergebruikt materiaal: in katern III staat in de ondermarge van f. 17v de geradeerde aanhef van een oorkonde, op zijn kop geschreven.

Onderwijl werden er in de kanselarij nog andere activiteiten op het terrein van de registratie ontwikkeld. Om te beginnen vervaardigde de scribent 3A in 1324 een kopie van het verloren register A. Deze kopie ziet eruit als een netafschrift, keurig geschreven op groot formaat perkament van redelijke kwaliteit, waarmee het waarschijnlijk nogal contrasterende met het slordige en onaanzienlijke katern waarin de primaire registratie was uitgevoerd. Wat later, ergens in 1325-1331, werd op dezelfde wijze een duplicaat vervaardigd van het verloren register B. Daarbij ging men verder in het in eerste instantie al gebruikte grote katern, en vervolgde men de arbeid in een tweede katern. Beide afschriften vormen f. 1-10r van het huidige grote register AGH 255. De reden voor de vervaardiging van dit duplicaat is niet meteen duidelijk. Voor de hand ligt dat men op verschillende plaatsen tegelijk wilde kunnen beschikken over de registraties: de van dag tot dag bijgehouden katernen werden wel bewaard door de kanselarijleden die de graaf op diens reizen vergezelden (erin staan bijvoorbeeld ook in Henegouwen uitgevaardigde oorkonden geregistreerd), terwijl de duplicaten mogelijk ter inzage van de Hollandse kanselarij en Raad beschikbaar moesten zijn.¹⁶ Feit is evenwel dat deze kopieën pas werden vervaardigd *nadat* de verloren primaire registers al waren afgesloten, en dus niet meer mee op reis hoefden, tenzij wij aannemen dat men ook onderweg over een zo volledig mogelijk archief wilde kunnen beschikken. Misschien snijdt een ander argument meer hout. Er is een aanwijzing dat de originele registraties in A en B in papieren ka-

ternen waren geschreven,¹⁷ en het is goed denkbaar dat die na een paar jaar gebruik aan ernstige slijtage onderhevig waren. Wellicht was dat de reden dat men A en B in 1324 respectievelijk 1326 kopieerde.

In ieder geval zijn de originelen toen niet weggegooid, want vrij kort daarop, in 1326, vervaardigde men nogmaals een kopie van A, nu evenwel op een kleiner formaat perkament van slechtere kwaliteit dan de grote kopie, en met wat minder zorg geschreven. De mogelijke reden voor dit tweede afschrift is dat men een kopie wilde vervaardigen die in formaat aansloot bij het dan lopende register, zijnde het huidige katern III van AGH 256, met het oog op een uiteindelijke samenvoeging van deze kleine kopie met de primaire registratie, waarmee dan nog een compleet register zou zijn samengesteld. Men moet op dat moment dus hebben besloten dat men twee parallelle registerreeksen wilde gaan aanleggen, waarbij de lopende serie primaire registers op losse katernen uiteindelijk in de goede volgorde samengebonden zou gaan worden; de nette afschriften op groot formaat perkament zouden dan kunnen dienen als 'back-up'. Wanneer dit de overwegingen waren, dan is het wel de vraag waarom men in 1326 niet ook meteen de registers B en C in klein formaat heeft gekopieerd. Mogelijk waren deze toen nog in redelijke staat.

Ook al was de aanleg van een dubbele registerreeks misschien het uitgangspunt in 1326, na deze eerste aanzet verdween het plan verdween vrijwel meteen in de ijskast, want vanaf toen lag het kopieerwerk weer geruime tijd stil. Het werd pas weer hervat ergens tussen augustus 1331 en juli 1332, toen weer op groot formaat een kopie werd vervaardigd van de katernen III en IV van AGH 256; dit is het huidige derde katern van 255. Toen in september 1336 de primaire registratie in katern V van AGH 256 was afgerond, werden ook de laatste kopieeractiviteiten uitgevoerd. Op klein formaat werden alsnog kopieën vervaardigd van de oude registertjes B en C (mogelijk wel om een uniform register in klein formaat te kunnen samenstellen uit de diverse losse katernen), waarbij de verantwoordelijke scribent 3D tevens de oorkonden uit C bijschreef in het grote duplicaat, welke teksten daar nog ontbraken. Dezelfde kopiist schreef ook nog op groot formaat het afschrift van het laatste primaire registerkatern V van 256, waarbij hij doorging op het laatste blad van katern III van AGH 255 en aansluitend in katern IV de arbeid voltooide.

Al deze activiteiten leidden ertoe dat men nu, eind 1336 of enige tijd later, de twee parallelle reeksen katernen compleet had waarin de teksten betreffende Kennemerland integraal waren afgeschreven: een kleine reeks, op slecht perkament en in nonchalant schrift, deels bestaande uit de primaire registratie en deels – voor het eerste part – uit kopieën daarvan, en een grote reeks afschriften, op beter perkament en in zorgvuldiger schrift. De originele registers A, B en C zal men nu wel hebben weggedaan. Als laatste stap zullen dan de beide reeksen, de kleine en de grote, in de juiste chronologische volgorde zijn ingebonden, waarmee de huidige delen AGH 256 en 255 waren ontstaan.

De registratie van de stukken betreffende het land van Woerden blijkt op het voor Kennemerland geschetste beeld aan te sluiten, en kan derhalve korter worden behandeld. Van de Woerdense registratie is slechts het groot formaat codex overgeleverd (AGH 398), maar dit lijkt in hoge mate

op het grote duplicaatregister Kennemerland. In dit register Woerden, bestaande uit 13 beschreven folio's, hebben vier opeenvolgende handen de stukken ingeschreven, en wel los van de katernstructuur. Hieruit, en uit het ontbreken van een afwisseling van schrijfhanden, blijkt dat we weer met een afschrift te maken hebben, en niet met een primaire registratie. Het tweede deel van de codex, f. 6v-16v, is een door hand 3D tussen 1336 en 1340 vervaardigd afschrift van oorkonden die dateren van oktober 1323 tot augustus 1336; net als bij Kennemerland zal dit een kopie zijn van de primaire registratie die was bijgehouden in een klein perkamenten register, in het geval van Woerden blijkbaar vanaf het genoemde tijdstip van oktober 1323. Het eerste deel, f. 1-6v, vertoont drie opeenvolgende handen, achtereenvolgens op f. 1r-2r, 2v-4v en 5r-6v. Hieruit kunnen we naar analogie van Kennemerland concluderen dat in 1317-1323 ook voor Woerden drie afzonderlijke registertjes hebben bestaan, welke blijkens de erin opgenomen oorkonden liepen van respectievelijk december 1317 tot mei 1321, van mei tot oktober 1321, en van april 1322 tot september 1323. Immers, wanneer die primaire registratie in één band verzameld zou zijn geweest, zou de eerste scribent, werkzaam in 1324, toch niet op f. 2r zijn opgehouden met zijn werk. Een aanwijzing te meer wordt gevormd door het feit dat de tweede kopiïst op f. 4v halverwege de bladzijde met zijn werkzaamheden is gestopt, waarop de derde hand boven aan f. 5r de arbeid heeft hervat.¹⁸ Alles wijst er derhalve op dat de registratie van Woerden op vergelijkbare wijze is ontstaan als die van Kennemerland.

Het onderzoek van de registerdelen Kennemerland en Woerden levert aldus een beeld op dat grotendeels overeenkomt met de door Kruisheer geschetste gang van zaken rond de registratie. Aanvullingen daarop zijn de nu expliciet gereconstrueerde verloren registertjes, zowel in het geval van Kennemerland als van Woerden bestaande uit drie katernen in de periode 1317-eind 1323/begin 1324, alsmede de optekening op losse katernen van de primaire registratie. We mogen derhalve aannemen dat het door Kruisheer beschreven ontstaan van de overige registers die onder Willem III werden aangelegd bij nader onderzoek eveneens zal standhouden. Dit is te meer waarschijnlijk daar alle registers ongeveer hetzelfde beeld vertonen: een eerste gelijktijdige registratie tussen 1316/7 en eind 1323/begin 1324; een eerste kopie daarvan in 1324, door scribent 3A, op groot formaat; later nogmaals kopiëring ervan in de kleine reeks (overigens, anders dan in het geval van Kennemerland, meestal naar het grote afschrift); voortgaande primaire registratie van maart/april 1324 tot september 1336 in de kleine reeks; de kopiëring daarvan in de grote reeks in 1336-1340. Opvallend is dus de nieuwe impuls die het registerwezen in maart-mei 1324 kreeg, toen zowel de nog bestaande kleine perkamenten reeks met de primaire registraties werd begonnen als de grote reeks van duplicaten.¹⁹

Resteert de vraag waarom men juist in 1336 besloot om te komen tot een afronding van deze dubbele registerreeksen; het dagelijks bestuur, de uitvaardiging van oorkonden en de registratie daarvan gingen immers gewoon door. Blijkbaar heeft men eind 1336 of begin 1337 besloten de administratie op andere voet voort te zetten. De reden voor dat besluit is niet onmiddellijk duidelijk, zoals trouwens ook niet bekend is waarom

men juist in 1316 begon met de systematische registratie van de ambtelijke bescheiden en in 1324 de opzet grondig herzag. Één mogelijke reden voor de koerswijziging van eind 1336 of kort daarna ligt natuurlijk voor de hand: in deze periode was het duidelijk dat graaf Willem III niet lang meer te leven had, en dat op korte termijn een nieuwe landsheer aan zou treden. Het is zelfs wel mogelijk dat de geschetste afronding van de registratie pas na Willems dood op 7 juni 1337 zijn beslag kreeg. Waren het de ordonnanties van Willems zoon, de toekomstige (of kersverse) graaf Willem IV, die een nieuwe wind deden waaien in het grafelijk bestuursapparaat?

De inhoud van de registers

Als volgende stap zullen we naar de inhoud van de registers kijken, waarbij naast die van Kennemerland ook dat van Woerden weer in het onderzoek betrokken wordt. We letten speciaal op die aspecten die licht werpen op de organisatie van de instantie die de delen produceerde, de Hollandse grafelijke kanselarij.

In de registers Kennemerland vinden we 208 documenten, in dat van Woerden 103.²⁰ Het overgrote deel van de optekeningen in de registers betreft oorkonden uitgevaardigd door de graaf, of soms door familieleden van de graaf.²¹ Toch staan er nog aardig wat oorkonden in die niet door de graaf zijn uitgevaardigd. Soms was de vorst wel partij: de oorkonde was voor hem bestemd,²² de rechtshandeling gebeurde uit zijn naam of ten overstaan van hem, of hij trad op als medezegelaar.²³ Dergelijke niet-grafelijke oorkonden zijn veelal onderdeel van een reeks van beoorkondingen betreffende een bepaalde rechtshandeling. Daarnaast werden ook andersoortige documenten opgenomen, zoals administratieve optekeningen van leengoederen.²⁴ Eenmaal vinden we een verbaal van een blijkbaar door de grafelijke Raad gehouden onderzoek, met verklaringen door vooraanstaande personen aangaande de bede in enkele plaatsen in Kennemerland en het gerecht en de dienstbaarheid van die van Schoten.²⁵ Ten slotte is er nog een aantal retroacta, oudere oorkonden die inhoudelijk soms direct samenhangen met nieuwe uitvaardigingen, meestal evenwel daar los van staan en slechts in de registers lijken te zijn opgenomen omdat ze van belang voor de grafelijkheid werden geacht. Een clustertje ervan treffen we in AGH 255 nrs. 13-17, en evenzo in 256 nrs. 129-140. Deze laatste groep is een samenhangend dossier met oorkonden betreffende het geslacht van Haarlem-van Bergen-van Diepenheim, blijkbaar samengesteld naar aanleiding van een geschil tussen de familieleden over bezittingen, bij de beslechting waarvan de graaf mogelijk een rol heeft gespeeld.²⁶

Al zijn de opnamecriteria ruim, toch is duidelijk dat lang niet alle oorkonden en andere documenten betreffende Kennemerland en Woerden een plaats in de registers hebben gekregen. Zulks geldt in ieder geval voor de retroacta, waarbij het toevallig voorhanden zijn van de stukken een grote rol zal hebben gespeeld. De grafelijke klerken zullen wel niet actief op zoek zijn gegaan naar toepasselijke teksten, en in het geval van door de grafelijkheid uitgevaardigde oorkonden diende dan ook nog een

afschrift aanwezig te zijn in het archief. Belangrijke stukken ontbreken dan ook, zoals de keur die Jan II op 6 november 1303 uitvaardigde voor de edelen en gemeente van Kennemerland.²⁷ Dit is evenwel een oude oorkonde, die mogelijk niet meer voorhanden was en daardoor ook niet meer bekend. Anders is het gesteld met grafelijke (en andere) oorkonden uit de jaren 1317-1336, de tijd van de registratie zelf; ook daarvan ontbreken er nogal wat in de registers Kennemerland en Woerden. Voor Kennemerland geldt dat bijvoorbeeld voor de oorkonde van 17 oktober 1333, waarin de graaf uitspraak doet in een geschil tussen abt en klooster van Egmond enerzijds en Klaas van Abbenbroek anderzijds, of voor een simpele administratieve akte als de kwitantie van 28 april 1335, waarin de graaf verklaart 100 lb. te hebben ontvangen van de houtvester van Haarlem.²⁸ Overeenkomstige gevallen zijn aan te wijzen in register Woerden. Daarin staat bijvoorbeeld wel een oorkonde van 14 december 1319 waarin de graaf Warmbout van der Brugge beleent, maar ontbreekt een mandaat voor de rentmeester van Woerden van dezelfde datum.²⁹ We moeten derhalve concluderen dat de registratie van uitgaande oorkonden zeker niet volledig is, en derhalve lang niet zo systematisch is uitgevoerd als wel is verondersteld. Een steekproef uitgevoerd door M. Rem gaf een zelfde resultaat: van 50 oorkonden uitgevaardigd tussen 1323/4 en 1336 bleken er liefst 26 niet in de registers te staan. Die niet opgenomen stukken waren grotendeels uitgevaardigd in Henegouwen.³⁰

Voorts valt op te merken dat men in de registers Kennemerland ook wel stukken van buiten die streek heeft opgenomen. Dit betreft enkele oorkonden die betrekking hebben op Waterland of op het Waterlandse geslacht Persijn. De laatste van die stukken zijn uitgevaardigd op 11 april 1324.³¹ De verklaring voor de aanwezigheid van deze teksten in het register Kennemerland is dat er aanvankelijk geen afzonderlijk register Waterland bestond; pas vanaf 23 september 1324 zijn de Waterlandse oorkonden in een eigen register ingeschreven.³² Voorts staan in de Kennemer registers enkele oorkonden betreffende Amstelland: de bekende keur voor Amsterdam van Guido van Henegouwen van ca. 1300, en een viertal oorkonden uit 1321-1322 met betrekking tot Amsterdamse poorters en het baljuwschap Amstelland.³³ Hun aanwezigheid hier kan niet zo gemakkelijk worden verklaard; stukken betreffende dit gebied zijn vóór 1324 mogelijk samen met die van Woerden en het Sticht in één register gebundeld geweest,³⁴ maar horen zeker niet in het Kennemer register.

Bij nadere beschouwing blijkt dat in de registers ingeschreven oorkonden niet gelijkmatig over de tijd zijn verdeeld, maar in min of meer duidelijke clusters zijn gegroepeerd. Men zie bijvoorbeeld in het Kennemer register AGH 256 de nrs. 66-82. De eerste groep wordt gevormd door nrs. 66-69, met oorkonden uit maart-april 1324: 30 maart en twee maal 11 april (alle te Middelburg uitgevaardigd), en 25 april (gegeven te Dordrecht). Het tweede cluster bestaat uit nrs. 70-77a, met oorkonden uit september-oktober 1224: 17, 25 en twee maal 26 september (Den Haag), 5 oktober (Haarlem), 7 en 8 oktober (Den Haag), en twee maal 25 oktober (Zierikzee). Een derde groep bestaat uit nrs. 78-82, met oorkonden uit februari 1325, te weten van 21, drie maal 26 (alle Den Haag) en 28 februari (Dordrecht). Hierna volgen kleinere clusters, bestaande uit slechts een of twee

oorkonden: twee uit begin september 1325 (nrs. 83-84), twee uit oktober daaropvolgend (nrs. 85-86), en een uit april 1326 (nrs. 87). En zo gaat het door. De gevonden clustering zal samenhangen met het onregelmatige verblijf van de graaf in Holland. Willem III was zeer ambulans,³⁵ en wanneer hij buiten het graafschap was, in Henegouwen of elders, dan kwam het landsbestuur vrijwel stil te liggen.³⁶

In de genoemde clusters zijn de meeste oorkonden in chronologische volgorde ingeschreven, zoals men dat ook zou verwachten bij gelijktijdige registratie. Toch wordt die chronologische volgorde vrij regelmatig verbroken. Men zie bijvoorbeeld de groep AGH 256 nrs. 116-124. Dit cluster bestaat uit oorkonden uit mei 1328, welke evenwel door nrs. 121-122 wordt onderbroken met oorkonden uit 1283 respectievelijk 1224. Bovendien staan ook de overige oorkonden niet helemaal in de verwachte volgorde: na een van 8 mei komen er vier van 17 mei, gevolgd door de twee retroacta, waarna er weer twee stukken genoteerd staan uit mei, maar wel eerst een van de 18e en daarna weer een van de 17e. De hele reeks is ingeschreven door één kopiist, die zo te zien de arbeid drie maal onderbrak: na nrs. 116, 120 en 122. Uit dit voorbeeld van niet geheel chronologisch geregistreerde oorkonden – en er zijn meer van dergelijke clusters aan te wijzen – kan men slechts concluderen dat registrering niet, of in ieder geval niet steeds, tegelijk met de uitvaardiging van het betreffende stuk gebeurde; een letterlijk van dag tot dag bijgehouden registrering is in deze gevallen niet mogelijk.

Hoe de gang van zaken dan precies was, is niet geheel duidelijk. Hield de kanselarij de uitgevaardigde exemplaren nog korte tijd onder zich, misschien omdat ze nog bezegeld moesten worden? Of schreef men de netuitvaardigingen aan de hand van concepten, en waren het deze concepten die naderhand in de registers werden ingeschreven? Maar in dit laatste geval zou men verwachten dat dergelijke clusters steeds door één klerk in één trek zouden zijn genoteerd, en zulks is lang niet altijd het geval. Al met al lijkt er geen vaste procedure te zijn geweest. Nu eens registreerde men de oorkonden zo te zien direct na uitvaardiging, mogelijk naar het origineel, dan weer moet het (korte tijd) later zijn gebeurd, blijkbaar aan de hand van bewaarde concepten of losse afschriften.³⁷ In het eerste geval werd ieder stuk afzonderlijk ingeschreven, in het laatste geval kon een groepje in één keer worden gekopieerd, en daarbij konden vanzelf onregelmatigheden in de volgorde insluipen.³⁸ Ook het feit dat slechts een minderheid van de registraties is uitgevoerd door dezelfde hand als die de netuitvaardiging schreef,³⁹ kan wijzen op een zeker tijdsverloop tussen vervaardiging van de oorkonde en de registratie.

Met name in het begin van de registers zien we herhaaldelijk dat klaar-blijkelijke oorkondeteksten niet integraal zijn afgeschreven, maar worden weergegeven in de vorm van een sterk verkorte notitie. Dit gebeurt veelal met de woorden 'Item heeft minen here bi sinen lettere ghegheven' gevolgd door een korte weergave van de rechtshandeling; de optekening wordt meestal afgesloten door een datumregel, waarin bovendien nogal eens onregelmatige elementen opduiken, zoals gebruik van het Latijn. In de registers Kennemerland en Woerden vinden we dergelijke verkorte optekeningen bij de weergave van oorkonden uit 1319.⁴⁰ We zouden dit

soort notities juist in het begin van de registers kunnen verklaren uit de nog niet geheel uitgekristalliseerde registratietraditie in deze tijd, ware het niet dat ze ook in later tijd nog met enige regelmaat voorkomen, zij het nu niet meer met de genoemde formulering die in het begin wordt gebruikt.⁴¹

In zowel het register Kennemerland als dat van Woerden komt het één maal voor dat een zelfde oorkondetekst twee keer is afgeschreven. De Woerdense doublure betreft een simpele herhaling van een oorkonde verderop in het register,⁴² maar in het Kennemer geval is er meer aan de hand. Daar betreft het een oorkonde van 5 augustus 1318, waarin graaf Willem III Jan van Bergen beleent met alle goederen, ambachten en gerechtsheerlijkheden die eerder Willem van Haarlem van hem in leen hield. Deze oorkonde staat eerst waar hij chronologisch thuishoort: in het begin van het register A (AGH 255 nr. 9).⁴³ Dezelfde oorkonde is evenwel nogmaals genoteerd in AGH 256 nr. 132, en ook hier is de reden van opname duidelijk: de tekst staat hier temidden van een reeks van stukken die betrekking hebben op het adellijke geslacht van Haarlem-van Bergen-van Diepenheim, welk dossier eind 1328-begin 1329 in het register is opgenomen. Bij inschrijving van dit nr. 132 is de doublure mogelijk niet opgemerkt.

Men zou verwachten dat beide afschriften van deze ene oorkonde geheel gelijklopend zouden zijn, afgezien van wat orthografische varianten of hooguit een enkele vergissing. De realiteit is evenwel anders: de verschillen tussen beide optekeningen zijn aanzienlijk. We geven beide teksten naast elkaar, waarbij extra tekst in de een ten opzichte van de ander vet gedrukt staat, en ontbrekende tekst wordt aangeduid met een asterisk; anders geformuleerde tekst van gelijke inhoud is cursief gezet.

255 nr. 9

Wi Willaem * etc. maken cond etc dat wi Jan van Berghen, **onsen trouwen knape ende man**, ghegeven hebben ende gheven ende hem hebben verliet alle dat goet, **ambochten ende gherechten** die Willem van Herlem van ons helt **te lene**, *waer dat si gheleghen sijn* ende hoe dat si gheheten *sijn*, in alle die selve **maniere ende in allen dien rechte dat** Willem van Herlem van ons plach te houden, **ende alle dat goet, ambochten ende gherechten alse voers. es.**

In orkonde desen brieve bezeghelt met onsen zeghele. **Ende hier over so waren onse lieve ende ghetrouwe luden die bisscop van Zuden, onse lieve neve, die here van Vorne, ende heer Symon van**

256 nr. 132

Wi Willaem **grave van Heynengouwen, van Holland** etc. maken cond ende kenlic allen luden dat wi Janne van Berghen * ghegeven hebben ende gheven ende hem hebben verliet alle dat goet * dat Willaem van Hairlem van ons helt, *alle die heerscappie, ambochten* **ende al ander goet**, *in so wat manieren dat gheleghen es* ende hoe dat gheheten *es*, in allen dien selven * rechte *alse* Willaem van Hairlem van ons plach te houden *.

In orkonde desen brieve bezegheld med onsen zeghele. *

**Bentem, die met ons der kennisse
der dinc voe(r)s. desen brief bezeg-
helt hebben.**

*Datum in Haghasabbato ante Lau-
rencii anno Domini M CCC XVIII°.*

*Ghegheven in die Haghe des sa-
terdaghes voir sinte Lourens dach int
jaer ons Heren M^o CCC^o ende ach-
tiene.*

[dienstaantekening:] **Per episco-
pum Zudensem, Symon de Ben-
tem et alios.**

[geen dienstaantekening]

De tekstuele verschillen zijn aanzienlijk. Afgezien van de wat uitvoeriger intitulatio en notificatio in nr. 132 is dit afschrift verder steeds korter dan nr. 9. Die bekortingen in nr. 132 – aan het tegenovergestelde, namelijk een lukrake uitbreiding van de tekst in nr. 9, is waarschijnlijk niet zo maar te denken – betreffen met name een bijzin bij Jan van Bergen, de laatste zin van de dispositio, en de opsomming van getuigen die tevens de oorkonde meebezegelden. Gezien de gebreken die nr. 132 vertoont, mogen we ervan uitgaan dat bij de tekstuele verschillen in de dispositio het vroegste afschrift 9 wel het correcte zal zijn; in nr. 132 zijn wat tekstdelen omgezet en anders geformuleerd, mogelijk omdat in eerste instantie de nadere verwijzingen naar ‘ambochten ende gherechten’ waren overgeslagen. De enige passage waar nr. 132 hoogstwaarschijnlijk de originele tekst weergeeft is de in het Nederlands gestelde datatio, die in nr. 9 op ongebruikelijke wijze in het Latijn wordt weergegeven.⁴⁴

Het lijkt er dus op dat de eerste registratie, nr. 9, de meest oorspronkelijke tekst van de oorkonde zal geven, afgezien van de Latijnse formulering van de datatio. Het heeft er alle schijn van dat het tien jaar later opgetekende afschrift nr. 132 een verkorte en wat verhaspelde versie van de originele tekst geeft, waarbij met name de opsomming van de getuigen-medezegelaars is gesneuveld. Gezien de gewoonte die men in de kanselarij had om oorkonden integraal en ongewijzigd te kopiëren, afgezien van de vaste details van protocol en eschatocol (tenzij het gebeurde in de vorm van de zojuist beschreven verkorte notitie, hetgeen hier niet het geval lijkt te zijn), zal afschrift nr. 132 onveranderd zijn gekopieerd naar een legger met een defectieve tekst. Het meest waarschijnlijk is dat die legger afkomstig is geweest uit het archief van een lid van de geslachten Van Haarlem-Van Bergen-Van Diepenheim, waar mogelijk ooit voor eigen gebruik of verspreiding binnen de familie een (gebrekig) afschrift is gemaakt. Ook het ontbreken van de dienstaantekening wijst op een overlevering buiten de kanselarij. De overige afschriften uit dit dossier Van Haarlem (nrs. 130-140) zullen derhalve eveneens zijn vervaardigd naar originelen of kopieën afkomstig uit de archieven van de betrokken edelen.

De dienstaantekeningen

Tot slot zullen we enige aandacht schenken aan een opvallend aspect van de optekeningen in de grafelijke registers in deze periode, en wel aan de in de marge bij de stukken veelvuldig voorkomende dienstaantekeningen. In deze aantekeningen worden de graaf, de gemene Raad (het *commune consilium*) of de namen van edelen of ambtenaren genoemd, die blijkbaar op een of andere wijze verantwoordelijk waren voor de afhandeling van de in de oorkonde behandelde zaak. Deze aantekeningen zijn vergelijkbaar met de subscripties, de ambtelijke notities onder de tenor van de uitgaande oorkonden, welke in de Hollandse kanselarij evenwel pas in de jaren 1333-1335 op de originele stukken verschijnen.⁴⁵ In de registers zien we deze notities veel eerder verschijnen als marginalia bij de ingeschreven oorkonden: in de drie registers Kennemerland, Woerden en Noordholland gebeurt dit in de loop van 1318-1319.⁴⁶ Er is wat deze aantekeningen betreft evenwel geen sprake van een ononderbroken ontwikkeling. Twee jaar na de invoering, in de periode oktober 1321-maart 1324, blijken ze in de registers Kennemerland weer te ontbreken,⁴⁷ terwijl in de registers Woerden en Noordholland de dienstaantekeningen in veel geringere mate voorkomen dan tevoren; in de Woerdense registratie staan slechts twee gevallen in oktober 1323 en een in januari 1324.⁴⁸ Vervolgens zien we vanaf maart 1324 in alle registers een hernieuwde optekening van deze notities, waarna ze in de loop van 1329 weer verdwijnen, om pas in 1334 (Noordholland) en 1335 (Kennemerland) weer op te duiken, maar nu in mindere mate dan in de periode vóór 1329.⁴⁹

Wanneer het systeem van dienstaantekeningen in gebruik is, verschijnen die notities ook veelvuldig. In de registers Kennemerland hebben in de periode augustus 1318-oktober 1321 28 van de 42 oorkonden zulk een aantekening (67%), terwijl in de periode maart 1324-september 1329 het gaat om 56 van de 87 teksten (64%). In de derde periode van het gebruik van dienstaantekeningen, vanaf 1335, is de frequentie beduidend lager: hier vinden we slechts drie aantekeningen bij 13 oorkonden (23%). In het register Woerden staat tussen november 1319 tot oktober 1321 bij 11 van de 20 oorkonden een dienstaantekening (55%), tussen januari 1324 en december 1328 bij 37 van de 42 oorkonden (dat is liefst 88%); bij de twee stuks uit 1335-1336 ontbreekt deze notitie.

Het al dan niet voorkomen van de dienstaantekeningen in de grafelijke registers werpt ongetwijfeld enig licht op de werking van de kanselarij. Hoewel de reorganisatie van deze instelling in 1316 resulteerde in het opzetten van de hier bestudeerde systematische registratie, begon men dus pas na verloop van enige tijd de dienstaantekeningen in de marge toe te voegen. De reden voor het besluit om ze dan te gaan noteren ontgaat ons, evenals de gronden waarop van eind 1321 tot begin 1324 deze aantekeningen veel minder geregeld of zelfs helemaal niet meer werden bijgeschreven. De nieuwe start die men begin 1324 maakte, valt in ieder geval samen met de in die periode gesignaleerde hernieuwde aanpak van de registratie, die zoals we zagen tot uiting kwam in de opzet van zowel de nog bestaande kleine reeks primaire registers als de grote reeks duplicaten. Onduidelijk is weer de reden voor het staken van de marginale aantekeningen in 1329. Mogelijk is er ook hier weer een verband met de

verflauwde aandacht voor de registers aan het einde van de jaren '20 en het begin van de jaren '30, zoals die tot uiting kwam in het staken van de activiteiten op het gebied van de kopiëring van de primaire registraties. Het weer oppakken van de dienstaantekeningen in de jaren 1334-1335 zal in ieder geval gerelateerd zijn aan het genoemde begin van de optekening van subscripties op de uitgaande oorkonden in de jaren 1333-1335, maar vergelijking van die originelen met de registraties zal uitsluitsel moeten geven over de precieze aard van de samenhang.⁵⁰

De vraag is op welke wijze men in de kanselarij de dienstaantekeningen aanbracht. Hierboven gingen we ervan uit dat de oorkondeteksten werden geregistreerd aan de hand van de originele uitgaande akten dan wel van voor dat doel bewaarde concepten of losse afschriften. Op die laatstgenoemde optekeningen kunnen de relevante dienstaantekeningen genoteerd zijn geweest, maar dat geldt niet voor de originelen, waarop vóór 1333 immers geen subscripties waren aangebracht; bij kopiëring daarvan moeten de marginalia in de registers uit andere bron komen. Het meest waarschijnlijk is dat ze gewoon uit het geheugen werden opgetekend: de klerk die de oorkonde registreerde wist nog wie betrokken was bij de daarin vervatte rechtshandeling. Dat een dergelijke optekening uit het geheugen inderdaad voorkwam, blijkt uit een notitie in het register Woerden waarin de scribent meedeelt dat hij naast de graaf de namen van de anderen niet weet.⁵¹ Hieruit blijkt eens te meer dat de primaire registrering van de oorkonde niet al te lange tijd na de uitvaardiging moet zijn gebeurd, wanneer die tenminste niet gelijktijdig met de uitvaardiging geschiedde.

In het tweede gedeelte van de kleine registers, waar we de primaire registratie vrijwel van dag tot dag kunnen volgen, lijken de dienstaantekeningen steeds wel van dezelfde hand als die de oorkonde inschreef, maar verschillen in inktkleur wijzen erop dat de aantekening regelmatig later werd genoteerd dan de oorkondetekst.⁵² Dat de aantekeningen secundair zijn, blijkt ook uit het feit dat door plaatsgebrek in de marge soms door de oorkondetekst heen moest worden geschreven.⁵³ In die gevallen had de kopiïst van de oorkondetekst de in de marge te noteren aantekening dus niet in zijn legger staan. In de duplicaten daarentegen, zowel in de grote reeks als in de eerste gedeeltes van de kleine registers, zijn de dienstaantekeningen steeds gelijktijdig met de oorkonden geschreven; soms lijkt de aantekening zelfs het eerst genoteerd.⁵⁴ Aangezien deze afschriften werden vervaardigd naar de bestaande primaire registratie van de oorkonden inclusief de marginalia, is deze gelijktijdigheid geheel conform de verwachting.

De dienstaantekeningen in de registers zijn van groot belang voor onze kennis van de werking van het grafelijk bestuur in deze periode, met name voor de bemanning en de activiteiten van de Raad en de hoge regionale ambten, de rentmeester- en baljuwschappen.

De dienstaantekeningen vertonen een vaste structuur. Vrijwel steeds beginnen zij met het woord 'Per', soms met het Middelnederlandse equivalent 'By'; de notities zijn vrijwel altijd in het Latijn gesteld. Na dit voorzetsel volgen een of meer namen, natuurlijk in de accusatief. Vaak als eerste, en regelmatig ook als enige, vinden we de aanduiding van de graaf.

Hij wordt steeds omschreven als 'dominum' of 'dominum comitem', zonder dat zijn naam wordt genoemd.⁵⁵ Af en toe staat er uitdrukkelijk 'Per dominum comitem personaliter', 'door de heer graaf persoonlijk'.

Na de vorst, of af en toe in zijn plaats, komt soms de omschrijving van de grafelijke Raad: '(Per) commune consilium'; hiermee wordt derhalve de 'gemene Raad' aangeduid, het bestuurscollege dat vanaf het tweede decennium van de veertiende eeuw samen met de graaf het dagelijks bestuur van het graafschap waarnam.⁵⁶ De Raad wordt in de aantekeningen vrij zelden genoemd, en dan nog pas vanaf 1324 (althans in de Kennemer en Woerdense registers).⁵⁷

Als derde element vinden we namen van edelen of andere hovelingen, zoals de bisschop van Zuden, Jan van Polanen en Willem van Duivenvoorde alias Willem kamerling. Het ligt voor de hand dat deze personen hier optreden in hun hoedanigheid van lid van de Raad. Die veronderstelling wordt bevestigd door een aantekening in het register Woerden, die luidt 'Per dominum comitem, Willaem camerlinc et alios consiliarios', dus 'door de heer graaf, Willem kamerling en *de andere raden*'.⁵⁸

Als laatste worden soms rentmeesters of baljuws genoemd. In alle gevallen betreft dit ambtenaren die qualitate qua betrokken zijn bij de in de oorkonde beschreven rechtshandeling: zij zijn verantwoordelijk voor uitvoering van de beschikking in hun territoir of voor de financiële afhandeling ervan. Uit het voorkomen van de baljuws en rentmeesters in de dienstaantekeningen kunnen we mogelijk concluderen dat ook zij zitting hebben in de Raad.⁵⁹ Een verdere aanwijzing voor een dergelijke vermening van Raad en ambtenarij vinden we in het feit dat de bisschop van Zuden, zonder twijfel lid van de Raad, in 1321 ook optreedt als rentmeester van de landen van Amstel en Woerden. In ieder geval worden in verreweg de meeste dienstaantekeningen de namen van hovelingen en/of ambtenaren vermeld zonder dat er sprake is van de graaf of de Raad.

In 1329 verdwijnen zoals gezegd de dienstaantekeningen uit de registers. Wanneer ze in 1334-1335 weer verschijnen, is er iets veranderd in hun opzet. De namen van de inhoudelijk verantwoordelijken – de graaf, de raad, de edelen en/of de ambtenaren – ingeleid door het woord 'Per', worden nu vaak gevolgd door nog een andere naam, die losstaat van de voorafgaande. Dit is vrijwel steeds de naam van Gerard Alewijnsz., het hoofd van de kanselarij.⁶⁰ We lezen dan bijvoorbeeld 'Per dominum et per dominum Jo. de Polanen. G. Alewini', of 'Per domicellum et commune consilium. G.A'.⁶¹ Blijkbaar legde Gerard Alewijnsz. hiermee verantwoording af van de ambtelijke afhandeling ter kanselarij van de beoorkonding. Overigens komen dienstaantekeningen zonder Gerards naam ook nog steeds voor.⁶²

In de dienstaantekeningen is derhalve sprake van een handelend optreden door graaf, gemene Raad of individuele leden van de Raad. De vraag is natuurlijk *welke* handeling hiermee precies wordt aangeduid. Het is waarschijnlijk dat de door Van Riemsdijk en Brokken gereconstrueerde wijze van beoorkonding van een grafelijk besluit ook in deze gevallen opgeld doet, hoewel zij zich baseerden op de subscripties op de uitgaande oorkonden uit de jaren '50.⁶³ Zij stellen dat na een door de graaf (eventueel samen met de Raad) genomen besluit het bevel werd gegeven tot het

vervaardigen van een oorkonde ter zake; de rechtshandeling en de beoorkonding zijn dus gescheiden trajecten. In de subscriptie wordt dat bevel tot vervaardigen van een oorkonde links onder in de marge aangegeven door de frase 'Iussu domini comitis', waaronder de namen van raden volgen, welke worden voorafgegaan door de woorden 'Presentibus, Ad relationem' of 'Per'. De daar genoemden zouden dan aanwezig zijn geweest bij het grafelijk bevel tot beoorkonding dan wel dit bevel aan de kanselarij hebben doorgegeven. Onder deze twee regels tekende de verantwoordelijke klerk dan nog met zijn eigen naam, en werd aan de rechterkant van de ondermarge nog de naam van de zegelaar geschreven.

In de dienstaantekeningen in de registers ontbreekt de zin 'Op bevel van de heer graaf', maar de marginale notities lijken overeen te komen met de tweede regel in de subscripties. Ook in de registers zou het dan gaan om het overbrengen van het bevel tot beoorkonding van een grafelijke beschikking – en vanzelfsprekend van de inhoud van die beschikking – aan de kanselarij. Blijkbaar gebeurde zulks meestal door de bij de besluitvorming betrokken raden (edelen zowel als ambtenaren), maar was het soms ook de graaf zelf die het bevel gaf: 'Per dominum comitem personaliter'. De zojuist genoemde optekening vanaf 1334 van de naam van Gerard Alewijnsz. aan het einde van de dienstaantekening zal dan het equivalent zijn van de ondertekening door de klerk in de subscripties op de originele uitvaardigingen in deze periode.

Conclusie

Een eerste verkenning van de Hollandse grafelijke registers uit de Henegouwse periode heeft al heel wat resultaten opgeleverd. Door onderzoek van de uitwendige kenmerken van de registers kon hun – gecompliceerde – ontstaansgeschiedenis nader worden gepreciseerd, waaruit weer conclusies konden worden getrokken over de activiteit van de grafelijke kanselarij. Aan de hand van de inhoud van de registers kwamen we meer te weten over de wijze waarop men bij de registratie te werk ging. Vervolgens bleken de dienstaantekeningen in de marge gegevens op te leveren over de samenstelling en werking van de grafelijke Raad in deze periode. Voortgaande bestudering van die aantekeningen zal ongetwijfeld meer zicht geven op de organisatie van de landsregering, bijvoorbeeld op de samenwerking tussen graaf en Raad en op de beleidsterreinen waarop dit bestuurscollege actief was. En dan is er natuurlijk nog de inhoud van de duizenden oorkonden die in de registers staan opgetekend, en die een onuitputtelijke bron zullen vormen voor de bestudering van alle facetten van de samenleving in het graafschap Holland in de Henegouwse periode.

BIJLAGE

Codicologische beschrijving van de registers Kennemerland en Woerden

Bij deze beschrijving van de inhoud van de registers wordt deze geanalyseerd voor de afzonderlijk onderdelen zoals die worden gevormd door de gegevens betreffende katernopbouw, de oudste en jongste in dat deel geregistreerde oorkonde, de schrijfhand(en), en de datering van die handen, die aangeeft wanneer de betreffende onderdelen zijn vervaardigd (de laatste twee aspecten naar de onderzoeken van Van Riemsdijk en Kruisheer).

AGH 256 – Klein register Kennemerland. Olim: LRK 38.
Van Riemsdijk, *Tresorie*, nr. 9; Kruisheer, 'Registers', p. 94.

Perkament, van matige tot slechte kwaliteit, ca. 30 x ca. 22 cm. Aanzienlijke variatie in de afmetingen van de bladen, zelfs per afzonderlijk katern; een aantal bladen is scheef uitgesneden.

34 bladen, gefolieerd I-XXXI (contemporaine hand), de laatste drie bladen f. [32]-[34] zijn ongefolieerd. Niet beschreven zijn f. 8v onder, 12r onder-12v, 19r onder-20r, 31v onder-[34].

Katernopbouw: [i]-[iv] + I(1-8) + II(9-12) + III(13-20) + IV(21-28) + V(29-34) + [v]-[vi].

F. [i]-[iv] zijn losse papieren voorschutbladen, in de vouw aan elkaar geplakt; f. [iv] is geslagen om het eerste katern (tussen f. 8 en 9 is het uiteinde zichtbaar als een brede kim). F. [v]-[vi] zijn losse papieren achterschutbladen, eveneens in de vouw aan elkaar geplakt; f. [v] is geplakt aan f. [34].

De band en de schutbladen [i]-[iv] en [v]-[vi] zijn niet-contemporain.

Liniëring (soms zeer dun getrokken): marges (alle vier dan wel alleen opzij) afgelijnd: f. 13r-20v, 29r-[32]r; marges afgelijnd en twee dubbele horizontale lijn op circa een derde en twee derde van het blad: f. 9r-12v; geen liniëring: f. 5v-8v, 21r-28v.

In het register zijn de ingeschreven teksten door moderne hand (negentiende-twintigste eeuw) genummerd 1-202. Een zestiende-eeuwse hand heeft een deel van de oorkonden voorzien van een opschrift; incidenteel komen nog latere opschriften voor, welke evenwel meestal geheel of gedeeltelijk zijn geradeerd.

Inhoud:

<i>kat. fol.</i>	<i>periode</i>	<i>hand(en)</i>	<i>tijd van vervaardiging</i>
I f. 1r-8v nrs. 1-41	1317 jan.-1321 okt. (met retroacta)	3P	1326 naar verloren register A
II f. 9r-12r nrs. 42-65	1321 okt.- 1324 jan.	3D	1336 mrt.-ca. 1340 mrt. naar verloren registers B en C

<i>kat. fol.</i>	<i>periode</i>	<i>hand(en)</i>	<i>tijd van vervaardiging</i>
[f. 13r-19r nrs. 66-112	1324 mrt.-1327 sept. + 1328 nov., dec.	versch.	gelijktijdig, met retroactum
III			
[f. 20v nrs. 113-115a	1327 dec.-1328 nov.	versch.	gelijktijdig
IV f. 21r-28v nrs. 116-177	1328 mei-1333 sept.	versch.	gelijktijdig, met retroacta
V f. 29r-31v nrs. 178-202	1333 okt.-1336 sept.	versch.	gelijktijdig

AGH 255 – Groot register Kennemerland. Olim: EL 39 en LRK 37.
Van Riemsdijk, *Tresorie*, nr. 8; Kruisheer, 'Registers', p. 94.

Perkament, van middelmatige kwaliteit, ca. 38 x ca. 29 cm.
27 bladen, gefolieerd 1-27 (contemporaine hand). Hiervan onbeschreven f. 6r onder, 7v boven, 10v onder-13v, 27r onder-27v.

Katernopbouw: [i] + [ii] + I(1-8) + II(9-12) + III(13-24) + IV(25-27+kim) + [iii].

Folia [i] en [iii] zijn de papieren schutbladen, f. [ii] is een papieren blad vastgeplakt aan f. 1.

De band en de schutbladen [i]-[ii] en [iii] zijn niet-contemporain; f. [ii] is ander papier dan f. [i] en [iii].

Liniëring: marges afgelijnd en (deel van de) schrijflijnen getrokken: f. 7v-12v; marges afgelijnd en een enkele of dubbele horizontale lijn door het midden van het blad: f. 14r-24v, 26r-27v; geen liniëring: f. 1r-7r, 13r-v, 25r-v.

In het register zijn de ingeschreven teksten door een contemporaine hand genummerd met romeinse cijfers I-CCVIII. Een vijftiende-eeuwse hand heeft de oorkonden voorzien van een opschrift.

Inhoud:

<i>kat. fol.</i>	<i>periode</i>	<i>hand(en)</i>	<i>tijd van vervaardiging</i>
[f. 1r-7r nrs. 1-41	1317 jan.-1321 okt. (met retroacta)	3A	1324 mei-sept. naar verloren register A
I- f. 7v-10r II nrs. 42-61	1321 okt.-1323 sept.	3B2	1325 aug.-1331 juli naar verloren register B
[f. 10r-10v nrs. 62-67	1321 dec.-1324 jan.	3D	1336 mrt.-ca. 1340 mrt. naar AGH 256 nr. 60-65
III f. 14r-24v nrs. 68-173	1324 mrt.-1331 juli	3Q	1331 aug.-1332 juli naar AGH 256 nr. 66-167

<i>kat. fol.</i>	<i>periode</i>	<i>hand(en)</i>	<i>tijd van vervaardiging</i>
IV f. 25r-27r nrs. 174-208*	1332 aug.-1336 sept.	3D	1336 sept.-ca. 1340 mrt. naar AGH 256 nr. 168-202

* Nrs. 174-178 op f. 24v van katern III.

AGH 398 – Groot register Woerden. Olim: EL 37 en LRK 35.
Van Riemsdijk, Tresorie, nr. 14; Kruisheer, 'Registers', p. 100.

Perkament, van matige tot slechte kwaliteit, ca. 38 x ca. 29 cm.
15 bladen, gefolieerd 1-13 (contemporaine hand). Hiervan onbeschreven
f. 4v onder, [14]r-[15]v.

In het register zijn de ingeschreven teksten door een contemporaine
hand genummerd met romeinse cijfers I-CIIII. Een vijftiende-eeuwse
hand heeft tot nr. 76 de meeste oorkonden voorzien van een opschrift; bij
de nrs. 79-94 heeft een zeventiende-eeuwse hand veel oorkonden voor-
zien van een op- of bijschrift.

Katernopbouw: [i] + [ii] + [iii] + I(1-8) + II(9-[14]+kim+[15]) + [iv] + [v].

In het tweede katern is tussen f. [14] en [15] een blad uitgesneden. Fo-
lio's [i]-[iii] en [iv]-[v] zijn de papieren schutbladen.

De band en de schutbladen [i]-[iii] en [iv]-[v] zijn niet-contemporain. De
schutbladen [ii]-[iii] zijn vastgeplakt aan de rug van het eerste katern, de
bladen [iv]-[v] aan de rug van het laatste katern. Rechtsboven op de band
de aantekening 'Ch. B.'; op de rug: '1316 tot 1337 / EL 37 / Cas C'. Op f.
[i]r het opschrift: 'EL 37. Cas C. / Comitibus Wilhelmi in Beijeren / Noch
Wourden / Inventaris van Cornelis Oem Folio 9 verso' (deze aanteke-
ning, evenals die op band en rug, negentiende-eeuws). Op f. [iii]v staan
twee moderne aantekeningen; een moderne notitie voorts op f. [15]v.

Liniëring (deels zeer vaag):

f. 1r-2r: zijmarges enkelvoudig afgelijnd.

f. 2v-7r: zijmarges enkelvoudig afgelijnd met doorgetrokken lijnen,
schrijflijnen doorlopend, getrokken m.b.v. prikkings (op f. 4v-5r zijn de
schrijflijnen niet getrokken).

f. 7v-[14]r: zijmarges dubbel afgelijnd met doorgetrokken lijnen, schrijflij-
nen doorlopend, getrokken m.b.v. prikkings (de gaatjes vanaf f. 8 dich-
ter bij de bladrand dan tevoren).

Inhoud:

<i>kat. fol.</i>	<i>periode</i>	<i>hand(en)</i>	<i>tijd van vervaardiging</i>
f. 1r-2r nrs. 1-12	1317 dec.-1321 mei. (met retroacta)	3A	1324 mei-sept. naar verloren register
f. 2v-4v nrs. 13-24	1321 mei-okt. (met retroacta)	3B ¹	1325 aug.-1331 juli naar verloren register
f. 5r-6v nrs. 25-35	1322 apr.-1323 sept. (met retroactum)	3B ²	1325 aug.-1331 juli (na het voor gaande) naar verloren register

<i>kat. fol.</i>	<i>periode</i>	<i>hand(en)</i>	<i>tijd van vervaardiging</i>
I-II f. 6v-13v nrs. 36-104	1323 okt.-1336 aug. (met retroacta)	3D	1336 aug.-1340 mrt. naar verloren registratie

NOTEN

- 1 Th. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis* ('s-Gravenhage 1908); J.G. Kruisheer, 'De registers van Pieter van Leiden. Het papieren cartularium van de graven van Holland (1299) en het begin van de systematische registratie ter kanselarij (1316)', *Nederlands Archiefblad* 72 (1968) 27-110. Zie ook J.W.J. Burgers, 'Grafelijke kanselarij en ambtenaren in Holland in de eerste jaren van het Henegouwse Huis (november 1299-circa 1320)', in: D.E.H. de Boer e.a. ed., *1299: één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum 2000) 107-127, en M. Rem, *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340). Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuwse Middelnederlands* (Amsterdam 2003).
- 2 NA, AGH, inv.nrs. 242-243, 255-256, 289-290, 303-304, 316-317, 324-325, 398; 401-402, 574-575, 620, 645, 2180-2181.
- 3 AGH 218.
- 4 Naast de hierboven genoemde studies kan slechts worden gewezen op S.A. Waller Zeper, *Jan van Henegouwen, heer van Beaumont. Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlanden in de eerste helft der veertiende eeuw* ('s-Gravenhage 1914), alsmede op twee publicaties van H.J. Smit: 'Het begin van de regeering der Henegouwsche graven (1299-1320)', *BVGO* 7e reeks 2 (1931) 29-71, en *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche huis III, Inleiding*, WHG 3e serie 69 (Utrecht 1939). Een welkome aanvulling zal worden gevormd door de binnenkort te verwachten dissertatie van L.A. Vleugels over het bestuur van de Henegouwse graven in Holland. Voorts wordt de periode zijdelings beschreven in H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982). Ook kan worden gewezen op enkele werken die vanuit een bredere invalshoek de betreffende periode bestrijken, zoals H.S. Lucas, *The Low Countries and the Hundred Years' War, 1326-1347* (Ann Arbor, Mich. 1929), en F.W.N. Hugenholtz, *Ridderkrijg en burgervrede. West-Europa aan de vooravond van de Honderdjarige Oorlog* (6e druk; Haarlem 1987).
- 5 Over de economische geschiedenis van Holland in deze periode zie het recente overzicht van P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570', in: Th. de Nijs en E. Breukers ed., *Geschiedenis van Holland I, tot 1572* (Hilversum 2002) 103-148, aldaar 118-134.
- 6 A.C.F. Koch, J.G. Kruisheer, E.C. Dijkhof ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 5 dln. (Den Haag/ Assen/ Maastricht 1970-2005).
- 7 F. van Mieris ed., *Groot charterboek der graaven van Holland* - - - II (Leiden 1754).
- 8 P.L. Muller, *Regesta Hanonensia. Lijst van oorkonden betreffende Holland en Zeeland uit het tijdvak der regeering van het Henegouwsche huis, 1299-1345, die in het charterboek van Van Mieris ontbreken* ('s-Gravenhage 1881).
- 9 Van de in de registers Kennemerland ingeschreven teksten staan er slechts 10

- in Van Mieris (5%), in het het register Woerden 5 teksten (eveneens 5%), terwijl in de registers Noordholland, afgaande op de daarop betrekking hebbende 20e-eeuwse potloodnotities in de marge, 170 teksten in Van Mieris schijnen te staan (28%).
- 10 Van de teksten in de registers Kennemerland zijn er 42 (21%) niet eerder gepubliceerd door Van Mieris of vermeld in Mullers *Regesta Hanonensia*; van die in het register Woerden betreft dat 25 stuks (25%).
 - 11 Na de vaststelling van de diverse in de registers werkzame handen keken zij wanneer die afzonderlijke scribenten werkzaam waren in de primaire registraties, de van dag tot dag bijgehouden registrering van uitgaande oorkonden, waarmee van elke hand de periode van schrijfactiviteit kon worden bepaald.
 - 12 Ook de nummers 87-89 op f. 15v, die de chronologische ordening plotseling doorbreken met enkele latere oorkonden, zullen naderhand zijn ingeschreven, waarschijnlijk kort na uitvaardiging van de betreffende stukken. Dit blad f. 15v moet dan in eerste instantie voor twee derde deel leeg zijn gelaten.
 - 13 AGH 256, f. 23v-25r, nr. 130-140. Dit betreft oorkonden daterend uit de jaren 1279-1328, welke groep gezien het jongste stuk alsmede de eraan voorafgaande en erop volgende oorkonden, wel zal zijn ingeschreven tussen laatstgenoemde datum van eind 1328 en half mei 1329. Aan deze groep is later, tussen maart 1336 en ca. maart 1340, nog een oorkonde uit 1252 toegevoegd, welke werd ingeschreven in de ondermarge van f. 23r.
 - 14 Mogelijk duidt ook de in 255 bij elke afzonderlijke oorkonde genoteerde 'R' (van 'Registrata') erop dat die teksten al eerder waren geregistreerd.
 - 15 Een dergelijke notitie vinden we in B slechts bij één oorkonde, nr. 50.
 - 16 Aldus Kruisheer, 'Registers', 65.
 - 17 Ibidem.
 - 18 De grens tussen de eerste en tweede scribent, hoewel de laatste ook boven aan een bladzijde (f. 2v) begon, geeft in dit opzicht geen uitsluitel, aangezien de eerste scribent zijn laatste blad (f. 2r) geheel vulde.
 - 19 Uit de gegevens bij Kruisheer, 'Registers', 86-108, blijkt dat in de nog bestaande kleine registers de gelijktijdige registratie in zijn originele vorm bewaard is gebleven vanaf maart-mei 1324, uitgezonderd in de registers Zeeland (aldaar vanaf mei 1323) en Waterland (daar vanaf september 1324); de grote registers werden begonnen door scribent 3A in mei-september 1324, uitgezonderd het register Waterland (door 3D, tussen 1336 en 1340) en de 'buitenlandse' registers Henegouwen, Brabant, Duitsland en Engeland (door andere handen, op verschillende tijdstippen tussen 1325 en 1332).
 - 20 Van de registers Kennemerland telt het grote duplicaat AGH 255 weliswaar 208 nummers en het kleine register nr. 256 slechts 202, maar dat verschil is te wijten aan afwijkende nummering bij samenhangende teksten waarbij in 256 veelal het nummer wordt herhaald met toevoeging van een *a*; in 255 is voorts het nummer 45 overgeslagen (na 44 komt 46), terwijl de notitie volgend op nummer 65 geen volgnummer heeft. In het register Woerden zijn twee samenhangende teksten ten onrechte van een afzonderlijk nummer voorzien (nr. 85-86).
 - 21 AGH 256 nr. 153 betreft een oorkonde uitgevaardigd door gravin Johanna, echtgenote van Willem III, nr. 190 is een oorkonden uitgevaardigd door de Willem, graaf van Zeeland, zoon en latere opvolger van de graaf.

- 22 In deze gevallen kan de kanselarij het stuk hebben opgesteld: Van Riemsdijk, *Tresorie*, 596.
- 23 AGH 255 nr. 13; AGH 256 nr. 77a, 93, 94, 102, 103, 116; AGH 398 nr. 15, 18, 23, 52, 59, 69, 95. De overige niet-grafelijke oorkonden, waarin de vorst niet een rol lijkt te spelen in de rechtshandeling en/of beoorkonding, zijn 255 nr. 17, 50, 53; 256 nr. 126, 136, 138, 139, 140. Over de laatste vier hierna meer.
- 24 AGH 398 nr. 11; AGH 255 nr. 12, 16; AGH 256 nr. 113. Nr. 115a aldaar is een notitie betreffende de overbrenging van archiefbescheiden van Haarlem naar Den Haag.
- 25 AGH 256 nr. 84, te dateren circa 1325. In de marge staat de aantekening 'Coram communi consilio'.
- 26 De andere retroacta zijn AGH 255 nr. 41 (de Kennemer landkeur van 1292) en AGH 256 nr. 90, 121, 122 en 126 (de laatste een vidimus uit 1317 van de beroemde oorkonde van graaf Dirk V voor de abdij van Egmond uit 1083). Retroacta in het register Woerden (AGH 398) betreffen nrs. 29, 101 en 102.
- 27 Van Mieris, *ChHZ II*, 36; J.W.J. Burgers, *de Rijkroniek van Holland en zijn auteurs. Historiografie in Holland door Anonymus (1280-1282) en de grafelijke klerk Melis Stoke (begin veertiende eeuw)* (Hilversum 1999) 405-406, nr. 32.
- 28 Van Mieris, *ChHZ II*, 548, 571. Er zijn ook 'Kennemer' oorkonden aan te wijzen die in een verkeerd register lijken staan, zoals een grafelijke uitspraak over een geschil binnen de familie van Brederode uit 1316 die in het register Noordholland terecht is gekomen (AGH 242, f. 2r nr. 5; ed. Van Mieris, *ChHZ II*, 179); deze zaak blijkt evenwel goederen te Voshol, Valkenburg en Ter Aar te betreffen.
- 29 AGH 398, f. 1v nr. 6; Van Mieris, *ChHZ II*, 229.
- 30 Rem, *Taal van de klerken*, 49, 296-297 (Appendix 1a).
- 31 De Waterlandse oorkonden betreffen AGH 255 nr. 24, 37; AGH 256 nr. 67, 68.
- 32 Kruisheer, 'Registers', 64, 95.
- 33 AGH 255 nr. 17, 33, 34, 49, 50.
- 34 Kruisheer, 'Registers', 62-63.
- 35 J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen* (Leuven 1995) 14.
- 36 Brokken, *Ontstaan*, 122. Deze conclusie houdt ook stand bij nadere beschouwing van de plaats van uitvaardiging van oorkonden in de registers Kennemerland; slechts zelden gebeurt dat buiten het graafschap. Zie bijvoorbeeld AGH 256 nr. 149-151 (Brussel en Mons), 114 (Valenciennes) en 176 (Cambrai). Maar zie hierboven: juist in Henegouwen uitgevaardigde oorkonden zijn vaak niet in de registers opgenomen.
- 37 Aldus ook Van Riemsdijk, *Tresorie*, 158. Zie ook Rem, *Taal van de klerken*, 52-58, die aanneemt dat de registratie voornamelijk aan de hand van de concepten gebeurde.
- 38 Er is nog gekeken of deze niet-chronologische clusters worden gekenmerkt door wisseling van plaats van uitvaardiging, en dan met name of het uitvaardigen van buiten Den Haag zijn die naderhand zijn toegevoegd; ware dat het geval, dan zou men kunnen denken dat de primaire registers in Den Haag lagen en zij pas werden bijgewerkt op het moment dat elders opgetekende teksten aldaar beschikbaar kwamen. Een dergelijk verband is evenwel niet aangetroffen; in de zojuist genoemde groep nrs. 78-82 bevindt de chronologische breuk zich juist in 'Haagse' oorkonden, en zulks is ook het geval in de cluster nrs. 60-65, de kopie van het verloren register C.

- 39 Rem, *Taal van de klerken*, 50, 297-300 (Appendix 1c), concludeert na een steekproef dat van 35 oorkonden slechts in zeven gevallen de scribent van het origineel en de registerhand identiek zijn.
- 40 Bijvoorbeeld Kennemerland nrs. 7 en 8, Woerden nr. 5.
- 41 Zie bijvoorbeeld het register Woerden, f. 11 nr. 75, d.d. 1327 juli 19, in zijn geheel luidend: 'Volprecht ende Arnoud Dieric Roedinx kindere hebben ontfaen van minen here den grave te Leyden des sonnendaghens na sinte Margrieten dach int jair XXVII° ene halve hoeve lands, houdende elf morghen, die hoir vader plach te houden, liggende in Cameriken upt Segvelt in der heren gherichte van sinte Marien, in alsulken rechte als sise sculdich sien te houden'.
- 42 AGH 398, f. 5r-6r nr. 29 en f. 13r-13v nr. 102. Dit betreft een uitspraak door de pauselijk legaat in enkele geschillen tussen de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland d.d. 1226 januari 26. Nr. 102 is mogelijk herhaald omdat de tekst inhoudelijk verband houdt met nr. 101 in het register, de oorkonde uit 1165 waarin keizer Frederik I de afwatering van de Rijn tussen Wijk bij Duurstede en Zwammerdam regelt.
- 43 Althans, hij staat daar min of meer chronologisch. Dit stuk d.d. 5 augustus 1318 is hier genoteerd tussen een oorkonde van 27 oktober 1319 en een van 5 februari 1320, en is dus meer dan een jaar na uitvaardiging in het register ingeschreven. Dit is weer een voorbeeld van een registratie die moet zijn geschied aan de hand van een bewaard concept of los afschrift.
- 44 In dit deel van het register komt een Latijnse datering van een Nederlandse oorkonde nog één maal voor, te weten in het aan de onderhavige tekst voorafgaande nr. 8, zijnde een verkorte notitie van een oorkondentekst (zie hierboven). Blijkbaar had op dit moment een registerklerk korte tijd de gewoonte de datering in het Latijn weer te geven.
- 45 Brokken, *Ontstaan*, 115, constateert een 'aarzelend begin' van de subscripties op de uitgaande oorkonden in de jaren 1333-1335, waarna de gewoonte in 1336 meer gangbaar wordt.
- 46 De eerste dienstaantekeningen vinden we in de registers Kennemerland in een oorkonde van augustus 1318 (nr. 9) en september 1319 (nr. 7), in het register Woerden in een oorkonde van november 1319 (aldaar nr. 5), en in de registers Noordholland weer in september 1319 (aldaar nr. 39-55). Brokken, *Ontstaan*, 115, noemt 1318 als jaar van aanvang van de marginale aantekeningen.
- 47 Dat wil zeggen dat die dienstaantekeningen ontbreken in de Kennemer registers B en C; zie hierboven.
- 48 AGH 398 nr. 54 en 55 (22 oktober 1323, waarin wordt beschikt over door Willem III in Utrecht gestichte kapelanieën in verband met de dood van bisschop Willem Berthout in 1301), en nr. 46 (1324 januari 3).
- 49 Ook Brokken, *Ontstaan*, 115, ziet de verdwijning van de dienstaantekeningen in 1329; de teruggang in de periode oktober 1321-februari 1324 wordt door hem niet gesignaleerd.
- 50 Het momenteel lopende onderzoek van Jinna Smit (Universiteit van Amsterdam) naar de Hollandse kanselarij in de jaren 1299-1345 zal hierover meer gegevens leveren.
- 51 AGH 398, f. 7v nr. 51: 'Per dominum comitem; nescio alios'.
- 52 Zie bijvoorbeeld AGH 256 f. 23. Andersoortige aantekeningen bij de oorkonden, betreffende deponering van het stuk of betaling van de verschuldigde gelden, welke niet in de marge werden geschreven maar volgend op de tekst,

zijn soms wel van een andere kanselarijhand: zie bijvoorbeeld in hetzelfde register f. 16v nr. 95 en f. 24v nr. 139.

- 53 Bijvoorbeeld AGH 256, f. 25 nr. 142.
- 54 Bijvoorbeeld AGH 255, f. 3 nr. 18.
- 55 In de jaren 1330 vinden we in plaats van de graaf soms de 'domicellus', de 'jonkheer', zijnde Willem zoon van graaf Willem III, de toekomstige Willem IV.
- 56 Over deze Raad zie Smit, *Rekeningen Inleiding*, 220-231, en J.W.J. Burgers, 'De grafelijke raad in Holland in de dertiende eeuw. De evolutie van een centraal bestuursorgaan en de rol daarin van de grafelijke klerken', in: D.P. Blok e.a. ed., *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Amsterdam 1998) 67-109, aldaar 106-109.
- 57 Als eerste in AGH 256, f. 13 nr. 71, bij een oorkonde van 1324 september 25.
- 58 AGH 398, f. 10 nr. 71.
- 59 Ook Smit, *Rekeningen Inleiding*, 220-231, en Burgers, 'Grafelijke raad', 106-109, menen dat in deze periode de ambtenaren deel uitmaken van de Raad.
- 60 In een aantekening in AGH 243, f. 106v nr. 623 staat hier de naam van Gerard Heineuz. Dit is niet een kanselarijfunctionaris, maar de rentmeester van Noordholland, die inderdaad bij de in de oorkonde vervatte rechtshandeling betrokken was. In hetzelfde register Noordholland vinden we ook nog twee maal de naam van Gerard Hoogstraat: f. 105v nr. 117 en 118.
- 61 AGH 243, f. 104 nr. 608 resp. 610.
- 62 Bijvoorbeeld AGH 243, f. 104 nr. 609: *Per dominum*.
- 63 Van Riemsdijk, *Tresorie*, 80-85; Brokken, *Ontstaan*, 122-123.

